

RVT 51 (2008) 98-111

Anmeldelser

CAROL A. NEWSOM, *The Self as Symbolic Space. Constructing Identity and Community at Qumran*, STDJ 52, Brill, Leiden, Boston 2004, 376 sider, € 122.

Bibelvidenskaben har de seneste 30 år undergået en betydelig udvikling og er blevet en humanvidenskab på linje med andre. Det er de samme metoder og teorier, som bruges i de øvrige human- og socialvidenskaber, der i dag anvendes inden for eksegesen. I samme periode har man haft indtryk af, at metodisk mere konservativt sindede eksegeter og forskere med religiøse interesser har fundet et helle i fx Qumran- og Josefusforskning eller i arkæologiske studier, hvor de ufortrødent har kunnet forsætte deres mere traditionsbundne arbejde uden at lade sig anfægte af human- og socialvidenskabelige nybrud (det gælder selvsagt ikke alle!). Carol Newsoms (CN) bog er derfor væsentlig, fordi den hører til de første større afhandlinger, der drager nytte af nyere teoridannelser til forståelse af Qumranskrifterne. Afhandlingen som helhed er en diskursanalytisk undersøgelse af forskellige aspekter af, hvordan Qumransamfundet konstruerede sig selv som et samfund, der samtidig var del af en større kulturel og social kontekst. I centrum står spørgsmål om identitetskonstruktion og sektarisme med selvet som omdrejningspunkt: "Whether framed as a theoretical exploration of anthropology, as the creation of the individual subject in the context of a disciplinary institution, or the explicit cultivation of new forms of subjectivity in the practices of prayer, the self emerges as a particularly productive symbolic space in the sectarian world" (19).

Bogen består af seks kapitler, en kort, konkluderende sammenfatning samt separate emne-, forfatter- og stedregistre. I introduktionskapitlet præsenteres det teoretiske udgangspunkt for de følgende enkeltundersøgelser. Inspireret af Bakhtin, Voloshinov, Burke, Foucault og Jameson anskuer CN Qumran som et diskursivt samfund, der anvendte sproget til at skabe et meningsunivers, en særlig identitet, et værdisamfund og en struktur for selvet. Alle samfund skaber meningsdannende diskurser, men Qumran er speciel, fordi man ikke kun frembragte en samfundsbevarende diskurs, men udviklede en diskurs funderet på ønsket om at afgrænse sig fra andre diskursive samfund i slutningen af Anden Tempelperiode. Skal man forstå Qumran, må man derfor se teksterne i sammenhæng med en større kulturel konversation koncentreret om spørgsmålet: "Hvad udgør det sande Israel?" Uagtet dens frugtbarhed kan konversationsmetaforen imidlertid give et misvisende indtryk af dels en irenisk udveksling af synspunkter, dels en vedvarende diskursiv traditionsstrøm. Det er derfor nødvendigt at supplere den med et teoretisk aspekt, der både tager hensyn til magtdimensionen i

diskurserne og forholder sig til diskursive brud. Ord og traditioner kan miste deres betydning, hvorfor nye må opfindes. CN er også velgørende opmærksom på den risiko for referentielle slutninger, som har præget/plaget store dele af Qumranforskningen. Der er tale om retorisk, ideologiske skrifter, der ikke uden videre kan bruges til at rekonstruere en social verden. Der er nu en gang forskel på kort og landskab.

Kap. 2 præsenterer den bredere kulturelle og sociale kontekst, Qumranteksterne skal forstås inden for. Det er en drøftelse af forskellige gruppers kontradiskursive livtag med det helt centrale symbol, toraen, som de forskellige grupper og skrifter alle påberåbte sig ejendoms- og fortolkningsret til. Samtidig skildres udviklingen af konkurrerende vidensideologier inden for Anden Tempelperiodes kulturelle politik. I kap. 3 analyseres den berømte "Læren om de to ånder" fra 1QS 3,13-4,26 med paralleller i enkelte af 4QS-fragmenterne. Det dokumenteres, hvordan denne symbolske vidensstruktur antagelig fandt anvendelse som middel til symbolsk handlen. Kap. 4 udfolder, hvordan *Sekthåndbogen* skaber et sekterisk samfund og en sekterisk identitet, mens de to følgende kapitler koncentrerer sig om *Hodayot*. Hvor vægten i det første kapitel er lagt på samfundets *Takkesalmer*, fokuserer kap. 6 på lederens *Takkesalmer*. Kap. 5 undersøger, hvordan *Takkesalmerne* som retorisk værk skaber en subjektivitetsstruktur markant forskellig fra andre former for selvforståelse i både bibelske og ikke-bibelske israelitiske og jødiske tekster. Den retoriske dannelse af en ny form for selvet bidrager til skabelsen af et sekterisk samfund ved at bibringe enkeltmedlemmerne en identitet, der opleves som væsensforskellig fra deres tidligere. Det afsluttende kapitel viser, hvordan selvpræsentationen af lederen tjener som middel til udøvelse af symbolsk magt over adressaterne. Skønt CN er (Foucault-inspireret) opmærksom på paralleller i den græskromerske verden, hvor selvet og ikke mindst udviklingen af forskellige 'selvrealiseringsøvelser' i stigende grad spillede en rolle omkring vor tidsregnings begyndelse, ikke mindst inden for moralfilosofien, gør hun klart opmærksom på det særegne ved Qumran: "It is important to remember that the focus on the self in these documents is not a concern for self-culture in the same way in which it emerges in certain aspects of Hellenistic moral philosophy. As I have argued, the preoccupation with the self in the Serek-ha-Yahad is much better understood in relation to the nature of the sect as a disciplinary institution" (350).

Det er en fremragende bog, velskrevet og gennemtænkt, som ikke alene Qumranforskere, men antikforskere generelt vil have glæde af at læse. Det teoretiske afsnit er forbilledligt klart, og de følgende kapitler viser med tydelighed nytten af de anvendte teorier. Skulle man anføre enkelte kritiske bemærkninger, går de på en manglende konsekvent indfrielse af de teoretiske overvejelser i analyserne. CN gør i forordet opmærksom på, at bogen er blevet til over en længere periode, og at en række kapitler stammer fra begyndelsen af 1990'erne. Qumranforskningen har imidlertid været i rivende udvikling de seneste knap tyve år. Det havde derfor været naturligt og helt i overensstemmelse med det teoretiske afsnit, hvis CN havde været mere forsigtig og afbalanceret i sin tale om Qumransamfundet. Den klassiske opfattelse af essæerne som en gruppe, der opholdt sig i Qumran fra midten af det andet århundrede f.v.t. til ca.

68 e.v.t., har ikke lidt skibbrud, men den er de seneste år blevet udsat for en sådan grad af kritik, at de færreste i dag taler så skråsikkert om Qumransamfundet. Dertil kommer, at CN taler meget ensartet om de enkelte skrifter, skønt vi i dag ved, at overleverings-traditionen er betydeligt mere kompliceret, end man kunne ane i begyndelsen af 1990'erne, hvor teksterne fra Hule 4 endnu ikke var endeligt udgivet (det gælder i sammenhæng med bogen ikke mindst QS-materialet). Endelig må det anholdes, at CN undertiden forfalder til referentielle slutninger (særligt kap. 2, hvor der også trækkes veksler på rabbinsk materiale til at sige ganske meget om farisæere, se 65-7), som hun med sit teoretiske udgangspunkt egentlig har afskåret sig fra. Disse anmærkninger ændrer dog ikke ved, at der er tale om et centralt og banebrydende værk inden for Qumran-forskningen, som trods sin korte virkningshistorie allerede både teoretisk og empirisk har bidraget til at sætte en ny dagsorden for Qumranstudier specifikt og for analysen af skrifter fra slutningen af Anden Tempelperiode generelt. *Tolle lege!*

*Anders Klostergaard Petersen, lektor, cand.theol.
Afdeling for Religionsvidenskab, Aarhus Universitet*

* * * * *

CARSTEN BREENGAARD, *Paradis-sekten. Frelshistorie og kristen identitet*, Museum Tusulanum, København 2007, 203 sider, kr. 198.

Carsten Breengaard (CB) – mangeårig lektor i kristendomshistorie ved Institut for Religionshistorie, Københavns Universitet – har leveret en gevaldig tour-de-force gennem den tidlige kristendoms historie. Hans fremstilling er perspektiveret ud fra spørgsmålet om syndfrihed, og vægten er lagt på perioden fra Jesus til Irenæus. CBs tese er meget enkel og var tidligere i teologiske kredse stærkt kontroversiel. Den lyder, at de tidligste former for kristendom alle var præget af en forestilling om det døbte menneske som syndfri. En opfattelse, som – ifølge CB – fra slutningen af det andet århundrede i stigende grad blev fortrængt af en tanke om, at også den kristne var synder. Med fremvæksten af forskellige former for bodsinstitutioner og kulminerende med Augustins teologi blev der sat en endegyldig stopper for den tidlige kristendoms 'sværmeri'. Man kunne få den tanke, at titlen *Paradis-sekten* (nogle steder skrevet med bindestreg og andre steder uden) henviser til denne sekteriske form for 'sværmeri' eller 'entusiasme', som man også tidligere yndede at betegne fænomenet. Man skal imidlertid frem til s. 81f. for at finde en udførlig forklaring, der trækker i en noget anden retning. I forlængelse af Augustin anvender CB paradis som betegnelse for prøvelsens sted. Paradis er stedet, hvor mennesket skal bestå sin prøvelse over for Guds lov. Denne forståelse og dens relation til Augustin er imidlertid ikke helt klar, da CB gennem fremstillingen netop fremhæver Augustin som den, der udsætter, hvad der i bogen betegnes, Paradissekten, for dens første gennemreflekterede modsigelse.

Undertitlen *Frelshistorie og kristen identitet* kræver også en nærmere forklaring, fordi frelshistorie her anvendes til at betegne, "at Historien ikke blot er et mere eller mindre uendeligt kvantum af tid, men har et kvalitativt, meningsfuldt forløb. Og meningen er, at Historien er Guds og menneskers historie med og mod hinanden. En meget dramatisk historie, hvis forløb ender med menneskets frelse – eller fortabelse!" (9).

Bag betoningen af Paradissekt og frelshistorie ligger et imponerende ambitiøst forehavende. CB vil i lyset af denne optik nå ind til kristendommens inderste kerne. Han er sig udmærket bevidst, at kristendom i dens konkrete sociale udtryk rummer en mangfoldighed af forskellige fænomener og tankeformer, men hævder ikke desto mindre, at der bag disse ligger en mere grundlæggende struktur, som betegner kristendommens inderste kerne eller *the big bang*, som det også kaldes (32). Der gives ikke nogen teoretisk begrundelse for, at netop frelshistorie og syndsfrihedsopfattelse udgør de to brændpunkter i den tidlige kristne ellipse; men det kan man i kraft af fremstillingens argumentative *drive* og det hjerteblod, hvormed den er skrevet, bære over med. Her er en forfatter, som vil noget med sin læser.

Bogen er med sine 200 sider prisværdig kort. Den består af 12 kapitler og er skrevet i en lettere essayistisk form i et generelt velformuleret og klart forståeligt sprog. Den er blottet for traditionel videnskabelig tyngde *mit Fußnoten und Anhang* (enkelte kapitler har nogle få bibliografiske anvisninger, men systemet bag dem er uklart). I bogens første kapitel drøftes forskellige tolkninger i forskningen af Jesusskikkelsen. I modsætning til den tradition, der siden Oplysningstiden har fremhævet en diskontinuitet mellem den historiske Jesus og den senere tradition ("Først kom Jesus, og siden kirken"), pointerer CB rimeligheden i at operere med en mulig kontinuitet. Til forskel fra teologisk konservative forskere, som også har en interesse i at understrege kontinuiteten, holder CB sin sti ren, fordi han i modsætning til megen nyere Jesusforskning ædrueligt fastholder, hvor lidt vi på grundlag af de eksisterende kilder er i stand til med nogenlunde historisk sikkerhed at kunne sige om den historiske Jesus. I stedet vender han blikket mod det, vi faktisk kan sige noget historisk tilforladeligt om, nemlig hvordan man i tidlig kristendom tolkede, hvem Jesus var. Interessen samler sig m.a.o. om de tidlige skrifter som levning og ikke som beretning.

I kap. 3 drøftes Paulus, i kap. 4 Mark. og i kap. 5 Matt. Fra at have kigget på specifikke tekster rettes fokus i de følgende to kapitler mod temaet forfølgelse, hvor CB præsenterer en i forhold til hans tidligere afhandlinger inden for området let ændret opfattelse. I kap. 6 diskuteres kristenforfølgelser, mens kap. 7 med udgangspunkt i 1 Pet. retter blikket mod de forfulgte. Derpå vender CB tilbage til bestemte tekstgrupper. Kap. 8 skildrer i lyset af tre sene nytestamentlige tekster (Hebr; Jak; 1 Joh.) det kristne liv. Hvilken betydning har formaninger i den tidlige kristendom, og hvad betyder de for dannelsen af en kristen identitet? Kap. 9 og 10 forlader Ny Testamente og bevæger sig til hhv. De Apostolske Fædre (her Ignatios og *Didake* – sidstnævnte skrift ses i henseende til syndsspørgsmålet som en væsentlig forløber for den senere udvikling hos

Augustin) og til konflikten mellem gnosticiserende former og ikke-gnosticiserende for kristendom.

Med kap. 11 er CB nået klimaks på den udvikling, han har forfulgt fra den tidlige kristendom: Bevægelsen fra syndfrihed til syndsbevidsthed. Udviklingen eksemplificeres ved Augustin, som mere end nogen anden betegner et vendepunkt i kristendommens historie. Her finder den tidlige kristendom ifølge CB sin afslutning. Derfor er det også naturligt at se på, hvordan arven efter Augustin på meget forskellig vis kom til efterfølgende at præge de to betydningsfulde vesterlandske former for kristendom: romersk-katolicisme og evangelisk-luthersk kristendom.

I et af bogens bedste afsnit lykkes det på begrænset plads CB at trække linjerne fra Augustin frem til de senere receptioner af ham i skolastisk teologi og i evangelisk-luthersk kristendom. Det afsluttende kap. 12 vender tilbage til det indledende kapitels spørgsmål: "Hvem siger folk, jeg er?" og samler trådene fra de forudgående kapitler. I forsøget på at besvare kontinuitetsspørgsmålet bliver CB imidlertid selv en anelse spekulativ (202) og forlader dermed det historievidenskabeligt sobre grundlag, som han ellers bogen igennem har plæderet for.

Jeg deler i mange henseender CBs synspunkter og har haft stor fornøjelse af at læse hans bog; men når det er sagt, må det tilføjes, at fremstillingen på en række punkter er problematisk for en historie- og religionsvidenskabelig betragtning. Trods bogens åbenlyse kvaliteter rummer den en række mangler og uklarheder. Jeg har f.eks. vanskeligt ved at finde ud af, hvem bogen egentlig er henvendt til. Den essayistiske stil lægger op til en fremstilling skrevet til den almindeligt dannede publik; men her kommer den til kort, fordi den en række steder skriver indforstået til fagfæller inden for det eksegetisk, religionshistoriske formskærerlaug. Er bogen omvendt rettet til et dansk forskningsmiljø, rammer den også ved siden af, fordi den føler sig højt hævet over at skulle aflægge videnskabeligt regnskab gennem fodnoter og referencer til den etablerede forskning. Den er da også i sin omgang med forskningen sært idiosynkratisk. CB gør selv opmærksom på de umiskendelige ligheder, der er mellem hans forståelse og det, der i dag betegnes den nyere Paulusforståelse. Han er naturligvis i sin gode ret til frem for at referere til det nye Paulusbillede at trække på egne indsigter; men det virker ejendommeligt, at der slet ikke henvises til den ældre tyske forskningstradition fra sidste århundredes begyndelse, hvor temaet for CBs bog blev lidenskabeligt diskuteret. Hvad der her præsenteres som nyt, kan man allerede finde hos Paul Wernle og Hans Windisch. Når man betænker, at CB et helt liv har opholdt sig i et religionshistorisk miljø, kan man også undre sig over, at basale religionsvidenskabelige overvejelser og indsigter ikke i højere grad præger fremstillingen. Hvad der måske for en teologisk og i særdeleshed evangelisk-luthersk konfessionel synsvinkel fremstår provokerende, at de Kristustroende ikke i tidlig kristendom blev forstået som *simul iusti et peccatores*, men som syndfri, kan dårligt virke religionsvidenskabeligt overraskende. Her ved man fra megen sektforskning, at netop en sådan opfattelse hyppigt karakteriserer nye religiøse bevægelser i deres vorden.

Jeg synes også, at fremstillingen i henseende til en række vigtige spørgsmål virker *altmodisch* i forhold til aktuel forskning. Det gælder f.eks. synet på jødedom. Trods alle understregninger af kristendommens 'jødiske' karakter skildres de to sprogligt som forskellige størrelser (se f.eks. s. 39; 73; 100; 150). Dertil kommer, at der hos CB tales meget simplistisk om enten hedningekristendom eller jødekristendom, men hvad med de forskellige former for judaiserende kristendom, som i stigende grad har fået forskningens bevågenhed? Er de ikke langt mere interessante og udbredte i tidlig kristendom end det, der her meget bastant betegnes som jødekristendom? Afsnittet om gnosis vidner heller ikke om noget indgående kendskab til nyere gnosiseforskning. Det er skæmmet af at være skrevet inden for en tradition, hvor gnosticisismen skildres som kristendommens *Anden*. Skildringen er stærkt præget af kirkefædrenes partiske afstandtagen fra gnosticiserende former for kristendom; men derved får man slet ikke i tilstrækkelig grad fat i, at gnostiske former for kristendom i deres egen selvforståelse udgjorde den sande kristendom. Og når historien skal skrives, kan det ikke nytte noget, at man lader partshavere sætte dagsordenen. Tilsvarende problematisk er den noget 'teologiserende', 'dogmatiserende' tilgang til flere tekster, hvor enkeltpassager udlægges temmelig generaliserende. F.eks. forveksles problemstillingen i 1 Kor 15 med 1 Thess 4, skønt der er tale om to meget forskellige retoriske situationer – 1 Kor 15 drejer sig om de Kristustroendes stoflige vs. ikke-stoflige efterliv, mens 1 Thess 4 forholder sig til thessalonikermenighedens anfægtelse, at nogle i menigheden er begyndt at dø forud for Jesus' parusi. Et andet anakronistisk, dogmatiserende element i relation til Paulusudlægningen er den gennemgående tale om Moseloven i modsætning til skabelsesloven; men hvor hos Paulus finder CB hjemmel for en sådan sondring? Er pointen hos Paulus ikke netop, at de Kristustroende i kraft af Kristusåbenbaringen formidlet i dåben er blevet sat i stand til at opfylde Moseloven (jf. Rom 8,4)? Er ikke just Kristus Moselovens *telos*, dens mål og fuldendelse (jf. Rom 10,4)? Det forekommer mig, at CB i mange af sine nytestamentlige læsninger er stærkt påvirket af det frelseshistoriske skema, man finder hos Irenæus. Selvfølgelig kan man finde ansatser til det hos Paulus, men efter min mening slet ikke i det omfang, som CB finder. Paulus er, i det omfang disse kategorier står klare, langt mere apokalyptiker end frelseshistoriker. Man kunne også fremdrage andre kritikpunkter, men disse turde være tilstrækkelige til at godtgøre, at CBs bog på flere områder ikke forholder sig til aktuel forskning, men følger sine egne forestillinger. Det er en svaghed ved bogen, som gør det vanskeligt at diskutere den i forskningssammenhæng.

Paradis-sekten er, som det også antydes i bogens indledning, først og fremmest et vidnesbyrd om en historisk arbejdende forsker, som primært har fulgt egne interesser og har ladet sig overraske af sit genstandsområde. Bogens mangler ufortalt er den fortsat et glimrende og læseværdigt bidrag til forståelse af tidlig kristendom. Den er i al fald en bog, som ved, hvor den vil hen med sin læser. Ja, faktisk kan man i løbet af fremstillingen komme til at skønne på bogens idiosynkratiske karakter. Der er en vis fornøjelse ved en religionshistorisk Klods-Hans, som på sit egensindige ridt vil vise

verden, hvad han har fundet. Lad gå, at andre tidligere har sagt det samme. Her er en, som har sit helt eget projekt, som følges meget konsekvent. Det kalder på respekt.

*Anders Klostergaard Petersen, lektor, cand.theol.
Afdeling for Religionsvidenskab, Aarhus Universitet*

* * * * *

TORBEN HAMMERSHOLT CHRISTENSEN OG SØREN HARNOW KLAUSEN, ed., *Darwin eller Intelligent Design*, Anis, København 2007, 335 sider, kr. 279.

Debatten om den religiøst funderede kritik, som evolutionsteorien har været udsat for i USA i nyere tid, er nu også et europæisk, og dermed dansk anliggende. For nylig (4. oktober 2007) vedtog Europarådet en opfordring (resolution 1580) til de 46 medlemslande om at modsætte sig spredningen af kreationistiske teorier i naturfagsundervisningen. Kreationistiske ideer, der forstås bredt som forskellige teorier om, at verden er skabt af Gud (inkluderende Intelligent Design-bevægelsen, ID), er ifølge resolutionen en trussel mod det grundlag, Europa er bygget på, hvis de fremsættes som naturvidenskabelige teorier.

Med bogen *Darwin eller Intelligent Design* har redaktørerne samlet en lang række bidrag, som belyser forskellige sider af denne komplicerede debat. Der er ti artikler i antologien, og de mange perspektiver er både en styrke og en svaghed ved udgivelsen. Det er en styrke, at redaktørerne har formået at samle forskellige perspektiver fra førende fagfolk inden for feltet. Men samtidig er det uundgåeligt, at der kommer en række gentagelser af emner og positioner. Redaktørerne har dog gjort et stort arbejde for at imødegå dette gennem referencer mellem bogens artikler.

Antologien indledes med tre kapitler, der fokuserer på forskellige historiske perspektiver som baggrund for emnet. Olav Hammer, professor i religionsvidenskab ved SDU, fremhæver den vigtige pointe, at kreationismen og kristen fundamentalisme i denne form er et moderne fænomen og ikke en naturlig videreudvikling af antik eller middelalderlig tænkning. David Favrholt, professor emeritus, beskriver 'Darwins vej til evolutionsteorien', og professor i teologi Niels Henrik Gregersen bidrager med 'Historien om Intelligent Design'. Gregersens artikel navigerer godt mellem ID-bevægelsens selvforståelse og kritikernes beskrivelse af den. I det fjerde bidrag uddyber Jens Hebor, lektor ved institut for filosofi, pædagogik og religionsstudier, hovedargumenterne i ID-bevægelsen, som de fremstår hos de to hovedpersoner Michael Behe og William Dembski. Med de fire første bidrag har læseren fået et solidt indblik i debattens grundlæggende problematikker. Det femte bidrag kommer fra Jakob Wolf, lektor i teologi. Det vanskelige ved Wolfs position, som også afspejles i antologien er, at han egentlig ikke går ind på debattens centrale emne: den religiøst motiverede, men videnskabeligt maskerede kritik af evolutionsteorien. Wolf interesserer sig for designargumentet som 'fænomenologisk erkendelse', hverken som naturvidenskabeligt eller

religiøst argument. Efter min mening er det interessante ved Wolfs position i forhold til antologiens ærinde mere den måde, han er blevet gjort til repræsentant for den forkætrede ID-bevægelse på herhjemme på baggrund af bogen *Rosens Råb* fra 2005. Dette afspejler den krigszone, som diskussionen mellem evolutionsteori og ID er situeret i, hvor der ikke er plads til nuancer. Denne dimension ved Wolfs rolle i debatten kommenteres der desværre ikke på i antologien. I kapitel 6, 7 og 8 bliver hovedelementerne i diskussionen taget op igen med vægt på de videnskabsteoretiske spørgsmål, der er på spil. Først med Jakob Christensen-Dalgaards bidrag om ID som biologisk teori, og dernæst Søren Harnow Klausen 'Intelligent Design som videnskab?' og Jan Fayes 'Intelligent Design – Fornuften på Standby'. Især Harnow Klausen giver et solidt indblik i, hvordan ID-debatten stiller nogle klassiske videnskabsteoretiske spørgsmål om vores kriterier for videnskab, som følges op af Jan Fayes bidrag. Kapitel 6-8 giver tilsammen et godt indblik i den bredere videnskabsteoretiske ramme for debatten. I kapitel 9 kommer Gorm Nissen ind på spørgsmålet om etik og evolutionsteori. Nissen forsvarer muligheden for at se positivt på det menneskelige potentiale for f.eks. altruisme ud fra en evolutionær opfattelse.

Antologien afsluttes af et meget interessant, om end også kort bidrag af Caroline Schaffalitzky de Muckadell. Hun kommer ind på den helt konkrete kontekst for debatten: spørgsmålet om undervisning i ID og evolutionsteori i skolerne. Det er den nuværende debats udgangspunkt i USA og det er her Europarådets resolution ønsker at være vejledende: hvad stiller vi op med spørgsmålet om, hvorvidt vi skal undervise i ID i skolerne? De Muckadell tager kort og præcist fat på argumenterne og kommer også med sit eget bud på, hvordan man kan undervise i emnet.

Dette sidste bidrag peger på, hvorfor emnet er relevant også i Danmark. ID-debatten hænger sammen med spørgsmålet om religionens rolle i det offentlige rum, f.eks. i skolesystemet. Inden for de sidste 10 år har det vist sig særdeles vanskeligt for mange, både politikere, fagfolk og borgere generelt, at forholde sig til disse spørgsmål. Det er denne situation, der for alvor giver antologien sin berettigelse i en dansk sammenhæng, og derfor kunne det også have været interessant, hvis dette perspektiv havde fået opmærksomhed fra redaktørernes side.

Antologien *Darwin eller Intelligent Design* er særdeles velegnet til undervisning i emnet, og den vil ligeledes fungere godt som en introduktion til emnet for alle, der interesserer sig for, hvad der er på spil i den fornyede debat om evolutionsteori og kristendom.

*Marie Vejrup Nielsen, adjunkt, ph.d.
Afdeling for Religionsvidenskab, Aarhus Universitet*

* * * * *

MARGIT WARBURG OG BRIAN JACOBSEN, eds., *Tørre tal om troen. Religionsdemografi i det 21. århundrede*, Forlaget Univers, Høbjerg 2007, 231 sider, kr. 259.

Tørre tal om troen er en i en imponerende række af udgivelser fra satsningsområdet "Religion i det 21. århundrede" ved Københavns universitet. I lighed med flere andre af disse udgivelser er denne antologi et direkte resultat af et seminar/konference i satsningsrådets regi. Totalt har tolv forskere fra forskellige fagtraditioner bidraget til denne publikation som er redigeret af religionssociologerne Margit Warburg og Brian Jakobsen.

Det er, som titlen indikerer, en bog om religionsdemografi, hvor den første del er mere teoretisk anlagt og omhandler "Religionsdemografiske metoder", mens der i den anden del præsenteres otte "Religionsdemografiske empiriske undersøgelser i Danmark". Så vidt jeg ved, er de her præsenterede undersøgelser de eneste, der er lavet på et nationalt plan i Danmark, og det er i sig meget værdifuldt, at disse nu er offentligt tilgængelige. Men som Warburg i bogens indledning understreger, har det ikke nogen egenverdi at forklare og/eller forudse religioners vækst eller tilbagegang. Et videre sigte med religionsdemografiske undersøgelser, siger hun, er nemlig, at resultater fra denne type af undersøgelser kan fungere som et "korrektiv til de mange tal der flyder rundt i den politiske debat", og som bruges til forskellige politiske formål.

Religionsdemografiske undersøgelser kan således have en stor værdi, men det er ikke et nemt foretagende. En ting, som demografen Hans Oluf Hansen understreger, er, at hvis religionsdemografien skal blive et væsentligt område for demografisk metode, er forudsætningen en "afklaring af nødvendig begrebsdannelse og vilkår for observation". Kort sagt et behov for tydelige definitioner af i sammenhængen vigtige begreber, hvilket her primært gælder hvordan vi afgrænser de forskellige religioner, og endvidere hvilke kriterier, der skal sættes op for et religiøst tilhørsforhold i en eller anden afskyning. At dette indebærer meget store problemer i den empiriske dataindsamling er også et gennemgående træk i stort set alle bogens kapitler. De forskellige bidragsgivere diskuterer disse problemer med udgangspunkt i den religion man beskæftiger sig med, men jo flere bidrag man læser, viser det sig også i flere tilfælde, at det ikke er religions-specifikke problemer.

En første konklusion er, at det ved denne type af undersøgelser slet ikke er rimeligt at sætte lighedstegn mellem *etnisk tilhørsforhold* og *religiøst tilhørsforhold*. At foretage denne distinktion er af stor betydning ikke kun i forhold til islam, men også i forhold til både buddhisme, hinduisme og kristendom. En nærbeslægtet problematik, der også diskuteres, er den, at man mange gange forventer, at tilhængerne af fremmede religioner er meget mere religiøst aktive end danskere. Dette er dog ikke generelt tilfældet, men det mønster, vi finder blandt Folkekirken medlemmer med en stor del kulturkristne, finder vi også i høj grad både inden for buddhisme, hinduisme og islam. Denne kendsgerning har naturligvis vigtige religionsdemografiske implikationer, idet vi ikke kan tage udgangspunkt i formelle og/eller overfladiske tilhørsforhold, når religioners størrelse diskuteres.

Yderligere en konklusion, man kan drage af bidragene, er, at man er nødt til at være bevidst om, at der inden for en og den samme religion kan findes meget forskellige grupperinger med meget forskellige typer af religiøsitet. En vigtig distinktion i denne sammenhæng er den mellem på den ene side etniske gruppers religiøsitet og på den anden side danske konvertitters religiøsitet. At de to grupper har hver sine særpræg og ofte hver sit fokus, gives belæg for i bidragene, som omhandler både buddhisme, hinduisme og islam. Denne specifikke problematik findes ikke i forhold til kristendommen i Danmark, men derimod en nærbeslægtet, nemlig at der inden for en og samme religiøse organisation (Folkekirken) findes grupper med meget forskellig teologi. Desværre kommer ikke denne vigtige problematik op til diskussion i nærværende bog.

Hvad der diskuteres flere steder i bogen, er generelt afgrænsningsproblematikken. Hvornår kan man sige, at et individ "tilhører" en bestemt religion og hvornår ikke. Primært drejer denne problematik sig i de fleste bidrag om begrebet "medlem", hvilket kan siges være den traditionelle måleenhed i dette sammenhæng. En nærtbeslægtet problematik, der også diskuteres, er "overlapninger", dvs. at man tilhører to eller flere religiøse organisationer samtidig. Ikke mindst i forhold til Folkekirkens medlemmer er dette af vægt. Tidligere har man været bevidst om, at det har været forholdsvis almindeligt, at medlemmer af frikirker samtidig var medlemmer af Folkekirken. I dag må man dog konstatere, at overlapninger blevet meget mere spredt. Et folkekirkemedlem kan, uden at det opleves som problematisk, godt samtidig være engageret i wicca og desuden gå til buddhistisk inspireret meditation. Har et sådant menneske tre forskellige medlemstilhørigheder eller ikke noget?

Men der er også andre problemer. Ikke mindst er dette gældende blandt etniske danskere, blandt hvem grænserne mellem forskellige tilhørsformer er meget flydende. Marianne Fibiger skelner i sit bidrag mellem flere forskellige typer af tilknytning til hinduisme blandt etniske danskere, nemlig de der tilhører enten hinduistisk relaterede, hinduistisk inspirerede eller ubevidst inspirerede grupper. Hun peger her også på et væsentligt træk i det senmoderne samfund, nemlig individets ønske om en absolut trosfærdig frihed, samtidig med et krav om ikke at etiketteres som tilhørende den ene eller anden trosretning.

Jørn Borup diskuterer i *Buddhas danske børn* buddhisme ud fra et lignende udgangspunkt og implicit ud fra de samme typer for tilknytning. Som udtryk for den senmoderne individualiserede tilgang til buddhisme bruger han begrebet "Dharma-shopping", dvs. at det er almindeligt, at mennesker går fra den ene eller den anden buddhistiske organisation eller samtidig er medlem i flere. Endvidere findes der mange "sympatisører", der ikke kalder sig buddhister, men er sympatisk indstillede overfor buddhismen. Skal da disse tælle som buddhister eller ikke?

En tilsvarende moderne individualiseret holdning til religion er også noget, man kan finde blandt de danske konvertitter til islam. Dette fremgår af Tine Jensen og Kate Østergaards bidrag *Omvendelse til islam i Danmark*. De siger nemlig, at "et stort antal konvertitter (ikke) bevæger sig ... i moskemiljøer" med begrundelsen, at de ønsker at udøve deres religion mere privat. En konklusion bliver fra deres side: "Således fore-

kommer én form konvertireligiositet også at udtrykke en generel moderne religiositet med privatiseringen og individualiseringen af religion". En lignende individualiseret tendens peger også Morten Warmind på i sit bidrag *Asatro i Danmark*.

Denne bog er af stor værdi af to forskellige grunde. Dels giver bidragsyderne skøn, så vel begrundede som mulige, på tal for størrelsen på flere forskellige religiøse grupper, hvilket forhåbentlig kan få en direkte betydning for en nuanceret diskussion i offentligheden. Dels understreges problemerne med at lave rimelige og relevante afgrænsninger, hvilket primært gælder de etniske danskere. Disse konklusioner er af stor vægt, da jeg mener, at vi er nødt til at være klare over, at vi i dag er i et senmoderne samfund. Vi har forladt moderniteten med dets faste rammer, tydelige og klare organisationer og dermed også tydelige og klare medlemskriterier. I dag findes også blandt store grupper en afstandtagen til både begrebet "religion" og til etiketter, der siger, at den enkelte er enten det ene eller det andet i religiøs henseende. Den endelige konklusion bliver derfor dels, at religionsdemografien i generelle termer står over for store problemer i dagens senmoderne samfund, dels at man inden for religionsvidenskaben til trods for denne kendsgerning bør fortsætte med at gøre så tilforladelige skøn som muligt over antallet "medlemmer", ikke mindst i forhold til de grupper, der er aktuelle i den offentlige debat.

Lars Ahlin, lektor, ph.d.

Afdeling for Religionsvidenskab, Aarhus Universitet

* * * * *

KATE ØSTERGAARD, *Danske Verdensreligioner. Islam*, Gyldendal. København 2006, 284 sider, kr. 160.

Med Kate Østergaards bog *Danske Verdensreligioner. Islam* har gymnasieskolens elever og lærere samt almindeligt interesserede læsere i islam fået en religionsvidenskabeligt aktuel, gennemarbejdet og grundig bog, der giver et mangfoldigt og nuanceret billede af islam og muslimer i Danmark.

Formålet med bogen er at give lærere og elever undervisningsmateriale, som koncentrerer sig om muslimer som minoritet i Danmark og de omstændigheder, som en sådan situation giver praktisk udøvelse af islam. Østergaard har inddraget feltarbejde i bogen med observationer fra moskebesøg og interviews med imamer og mere eller mindre praktiserende muslimer. Samtidig giver bogen et godt billede af, hvordan islam forandrer sig i mødet med danske forhold. Bogen har også et globalt perspektiv i flere af kapitlerne især i diskussionen af 'europæisk islam'. På den måde svarer formål og indhold godt til gymnasiebekendtgørelsens bestemmelser om undervisningen i islam i gymnasieskolen.

Religionsvidenskabelige metoder og begreber anvendes generelt. Islam analyseres på samme måde som andre religioner: Hellig tid og myter, ritualer, mystik, institutio-

ner og konversion er nogle af de begrebet Østergaard anvender. Ritualer er der gjort meget ud af. I bekendtgørelsen hedder det om islam, at kernestoffet er 'islam set i globalt perspektiv under inddragelse af dens europæiske og danske kontekst; i arbejdet indgår tekster fra Koranen samt nutidige tekster'. Samtidig giver bogens feltarbejdsdimension et godt indblik i, hvordan man kan anvende feltarbejde i undervisningen i gymnasieskolen, som også er muligt efter den ny bekendtgørelse ('Udadrettede aktiviteter som ekskursion og feltarbejde indgår i undervisningen, hvor det falder naturligt'). Materialevalget i bogen er forskellige slags tekster – interview, observationer, klassiske tekster, pjecer, internettekster m.m. I forhold til andre undervisningsbøger om islam er der færre klassiske tekster og en højere fokus på analyser af ritual. På den måde afspejler bogen fint den religionsvidenskabelige fagpraksis, som både inkluderer religionshistorie, religionssociologi og religionsantropologi. Forlaget har endvidere oprettet en hjemmeside tilknyttet bogen, hvor man for hvert kapitel kan finde endnu flere tekster, links til relevante hjemmeside og forslag til yderligere kildemateriale der kan bruges i undervisningen. Det betyder, at bekendtgørelsen krav om at integrere IT i alle undervisningsfag med lethed kan opfyldes.

Et andet vigtigt spørgsmål i den ny bekendtgørelse er temaernes relevans for andre fag, såsom historie og samfundsfag. Her er flere temaer relevante; minoritet-majoritet, globalisering, medier og samfund etc. Den er også anvendelig i relation til almen studieforbereelse i projekter om kulturmøde: Religion, historie, samfundsfag, dansk, medier, sprogfag, psykologi, forskelligartede tekster og kritisk vurdering.

Bogen indeholder en indføring i islams historie dels i Danmark og dels i verden. En redegørelse for nye tværetniske islamformer blandt muslimer i Danmark. Et teoretisk kapitel, der handler om hvilke rettigheder muslimer har, og hvilke forhold de lever under som minoritet i Danmark. Det tydeliggøres, hvilke muslimske grupperinger der findes, og hvori de overordnede uenigheder består. Endelig er der tematisk opbyggede emner om omvendelse, cyberislam, religiøs praksis, sufisme, ære- og skamdebatten, køn og ligestilling, europæisk islam og integration samt Muhammed-karikaturerne.

Bogens temaer afspejler til en vis grad mediernes dagsorden. Det kan være en fordel, da det giver eleverne redskaber til at håndtere de temaer, som optræder i medierne.

Bogen bygger på interviews af i alt 18 personer og uformelle samtaler med mange flere, samt på observationer af bl.a. fredagsbøn, festbøn, debatarrangementer, undervisning og studiekredse i moskeer. Interviewpersonerne er udvalgt således, at de forskellige muligheder i den svenske islamolog Jan Hjärpes model for forskellige moderne islamformer er repræsenteret. På den måde systematiserer Østergaard på en letforståelig måde mangfoldigheden af muslimer og islamformer i Danmark; *Der er traditionalister, modernister, sekularister og islamister, ligesom der er entusiastiske og ligegyldige (...) holdninger til forskellige spørgsmål* (s. 14). Det er ingen repræsentativ undersøgelse, i stedet er formålet *gennem kvalitative interviews at vise en mangfoldighed af måder, man kan være muslim på i Danmark* (s. 14). Det betyder dog ikke, at udvalget af informanter ikke er systematisk.

Bogen indskriver sig i en spænding mellem de normative, islamofobiske bøger som Pittelkow og Jespersens *Islamister og naivister* (2006) og 'muslimer i bevægelse' bøger – såsom Carsten Fenger-Grøn og Malene Grøndahls *Muslim. Otte kvinder fortæller om forholdet til Gud og mennesker* (2002). På den måde undgår Østergaard både at politisere et ofte (politisk) betændt forskningsemne samt at positionere sig holdningsmæssigt. En nødvendighed i dag, hvis bogen skal favne bredt.

Islam. Danske Verdensreligioner kan anvendes på begge niveauer i gymnasiet og hf og anbefales på det kraftigste både som en indføring i islam, men også som en brugbar generel indføring i religionsfagets begrebsbrug og arbejdsmåde.

Brian Arly Jacobsen, ph.d-stipendiat
Institut for Tværkulturelle og Regionale studier, Københavns Universitet

* * * * *

JENS M. STEFFENSEN OG OLE BJØRN PETERSEN, *Konfrontation eller dialog? Islams rolle og ansvar i en globaliseret verden*, Systime, Århus 2006, 186 sider, kr. 200.

Som titlen antyder, handler denne bog om, hvordan en globaliseret verden håndterer konfrontationen og/eller dialogen med islam i dag. Den forsøger at gå bag om de konflikter og dialoger, som er opstået i kølvandet på afslutningen af Den kolde Krig mellem især forskellige muslimske grupper og tænkere og vestlige samfund og tænkere. Det gør den for eksempel gennem en udmærket gennemgang af diskussionen mellem Bernhard Lewis, Samuel Huntington og Edward W. Said. Denne gennemgang og tekstudvalget af Huntington, Lewis og Saims relevante tekster sammenfatter på glimrende vis bogens *raison d'être*; hvordan ser de gensidige fjendebilleder ud, og hvad sker der i mødet med 'de andre'.

Bogen er beregnet til gymnasiet, først og fremmest religion på begge niveauer, men historie, dansk og samfundsfag kan oplagt også anvende bogen bl.a. i tværfaglige samarbejder. Teksterne i bogens sidste kapitel er alle nutidige tekster, hvilket betyder, at bogen mere er et supplement til en egentlig grundbog i islam (eksempelvis Kate Østergaards *Danske Verdensreligioner. Islam*).

Bogen er delt op i fem kapitler, der hver belyser forskellige sider af islam og forholdet mellem den muslimske verden og den vestlige verden. I sjette kapitel har forfatterne gengivet uddrag af tekster, som er oplagte til undervisningsbrug. Mange af dem har ikke før været oversat til dansk. Ligesom med Kate Østergaards *Danske Verdensreligioner. Islam* har bogen også en tilhørende website, som nuancerer og uddyber de behandlede problemstillinger og tilføjer nye kilder.

Bogen inddrager optimistisk diskussioner af umiddelbart svært tilgængelige teoridannelser såsom Saims orientalisme, kulturel relativisme og den postkoloniale skole. I hele gennemgangen står Saims orientalismeperspektiv centralt. Forfatterne fokuserer på historiske og konceptuelle problemstillinger angående Muhammed som profet,

Koranen og sharia. Endelig præsenteres nogle vigtige muslimske intellektuelle og teologiske strømninger og retninger såsom Wahhabisme, Salafiya, Kemalisme, Sufisme, Antisemitisme og den politiske ideologisering samt forskellige vestlige og muslimske fortolkninger af Jihad. Endelig diskuterer den unge muslimske migranternes møde med Vesten i den vestlige verden og hvad det kan føre til af forandringer og forsteninger i fortolkningen af islam.

Forfatterne er ambitiøse i tekstudvalg og teoretisk diskussion, men omvendt er stoffet ikke sværere at begribe end, hvad de præsenteres for i andre fag. Fokus er blot nyt i forhold til mange tidligere udgivelser i religion, hvor centrale klassiske tekster står i centrum for undervisningen. På den måde repræsenterer denne bog, ligesom Kate Østergaards *Danske Verdensreligioner. Islam*, et nybrud i religionsundervisningen, hvor fokus i højere grad er på den levende religion i samfundet og de diskussioner, religiøse idéer, religiøse institutioner og religiøs praksis medfører. Et forhold jeg kun kan hilse velkomment.

*Brian Arly Jacobsen, ph.d-stipendiat
Institut for Tværkulturelle og Regionale studier, Københavns Universitet*